

ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՉՈՐՍՀԱՐԻԻՐԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԻԹՈՎ

Հայը սովուն ցեղ մըն է, ասիկա՝ հակասակ իր ցեղային մէկ թե-
րութեան, չափազանց աննստական ըլլալուն: Ան, իր ամէնէն աւելի քայ-
քայուած, լոյժ և երկզտակ վիճակներուն մէջ, կրցած է նրաչքով մը ե-
զածի պէս, համերաշխի, իր ճակատագրին ճամբուն մէջ քայլ մըն ալ
առնելու համար դէպ ի ընկերական զարգացողական նպատակ մը:

Ու այս երեւոյթը այնքան յաճախ կրկնուած է հայ ցեղին պատմու-
թեան մէջ, որ կը մղուիմ սա արտակեղրուն խորհրդածութիւնը ընել թէ
Հայը կազմակերպուելու, քայլ մը դէպ առաջ առնելու համար, նախ պէտք
է մասերու տարբազարութի, պահ մը կթոտին իր սաքերը յառաջդիմու-
թեան ճամբուն վրայ:

Ես հաւատացող մըն եմ սա ճշմարտութեան թէ, ինչպէս որ ամէն
կատուցուածք իր շինուածապետը, ամէն մեծ կերտուած իր յղացողը ու-
նի, այնպէս ալ հաւաքական, ընկերական ամէն շարժում՝ դէպ ի զար-
գացողական վախճաններ, իր առաջնորդները ունի որոնք կը վարեն գոր-
ծաւորներն ու աշխատատիրները, անձնուէրներու ահազին բանակներ: Հո-
սանքները՝ շատերու, բազմութեան թաւայումն են, բայց նոսանքները նո-
սանք չեն ըլլար, եթէ զանոնք թաւալող սակաւներու թիւը պակսի: Ա-
մէն ընկերութեան մէջ սակաւներ են մեծ անհատականութիւնները, որոնք
աստուածային շորհր որոնին կարծես, բազմութեան կամքը իրենց առա-
ջադրած ընդհանրական նպատակներուն ծառայեցնելու, և մեծ է այն ազ-
գը որ վայրկեանին պահանջած մեծ անհատականութիւնները կը համրէ իր
մէջ, և անոնց ի սպաս կը դնէ ահազին բազմութիւնը անոնց, որոնք
ինքնամուղ և ինքնավաս, կուգան սիւները կանգնել իրենց առաջնորդ-
ներուն յղացած ընկերական ընդհանրական կերտուածներուն:

Համերաշխութիւն մը, արեան և զգացումներու կցորդութեամբ նուի-
րագործուած դաշինք մը, առաջնորդներու և անոնց գործաւոր բազմու-
թեան մինչև, ահա՛ անհրաժեշտ երաշխատուրութիւնը ցելի մը սեւելուն:
Եւ ցեղ մը այնքան կը շահի այս սեռակէտով, որքան խորունկ ըլլայ
հակազգոյթութիւնը առաջնորդներուն և իրենց գործաւորներուն միջև:
Յեղաշին ամէն մեծ յեղաշրջում արդիւնքն է հոգեվին և մտովին համե-
րաշխութեան՝ ընդ մէջ առաջնորդներուն և գործաւորներուն: Կը մահա-
նան այն ցեղերը որոնք չեն ծնիր վայրկեանին մեծ անհատականութիւն-
ները, և կամ այս վերջիններուն չեն հայթայթել ի ժամու, անհրա-
ժեշտ գործաւորները:

Հայ ցեղը շատ կը ծնի զօրաւոր անհատականութիւններ, զորս վայրկեանին պէտքերը կրնան Մեծեր դարձնել, բայց երբեմն ասոնք կը տառապին համերաշխ գործաւորներու անբաւականութենէն, և այս անցաւոր աշխարհին մէջ եղած ամէն բաներու պէս, իրենց յղացումներն ալ կ'եղծանին անաշխատ, մինչև որ ցեղին պէտքերուն և ցանկութեանց մըթնոյորտը երկքտրանայ երաշտ պայմաններէն, և ուր ուրեմն պայթի տագնապը, տառապի բովանդակ ցեղը ճակատագրականօրէն և տաջնորդներն ու գործաւորները իրար գանհն, իրար հասկնան և համերաշխ՝ բարձրացընեն յենարանները ցեղին յառաջդիմութեան կերտուածքին:

Հո՛ն է մեծութիւնը հայ ցեղին որ թէև ուշ բայց անդրուժ, վերջին պահուն կուտայ վայրկեանին մեծ անհատականութիւնները և գործաւորները, որոնք համերաշխ կը բերեն անհրաժեշտ կորովը ասպարէզ, և ցեղը կը տանին ժամանակին ճամբուն վրայ անկորուստ, ու ասիկա, որովհետև այս ցեղը իր երակներուն մէջ ունի աստուածային տենջը տեւելու:

Յորմեհետէ Հայը կայ, անոր իրերայաջորդ սերունդները կրաւորաբար չեն եկած ու անցած այս երկինքին տակէն, ամէնքն ալ ապրած են ցեղին պատմութիւնը, զայն կրելով իրենց ուսերով, բռնելով իրենց բազուկներով քաջարի, զգալով զայն իրենց մորթերուն վրայ ցաւազին:

Ահա թէ ո՞րն է տեւելը, և ահա թէ ինչպէս տեւած է, ու կոչուած է տեւելու Հայը:

Կեանքին կրակը անգամ մը Արարիչը դրած է Հայուն երակներուն մէջ, կրակը միշտ վերարժարժ, և ան, վառուած այդ կրակէն, անշո՛ւշտ պիտի կուէ, պիտի կոփէ օրերը իր կեանքին, յաճախ դաժան ու դժուարասահ, բայց երբեք կայուն ու լճացած:

* * *

Հայ կեանքի իրականութեան յատկանշական և տազնապազին օրերը կ'ապրի այժմու սերունդը, Թուրքիոյ մէջ: Այս սերունդն էր որ ապրեցաւ իր ցեղին ամէնէն արիւնտտ էջերէն մէկը, ապրեցաւ զայն մինչև իր սակորներուն վրայ, և որ սակայն միաժամանակ նրզեց, նկարեց, կերտեց ու խոկաց: Թէև հայը հալածուեցաւ, ցուսն ի ձեռին եղաւ աստանդական, բայց անոր սիրտը տրոփեց ոգեւոր և միտքը գործեց: Հայը այս բոլորը ըրաւ իր այժմու սերունդին ուժեղ անհատներովը, սակայն սա պահուն, համերաշխութիւնը ասոնց և գործաւորներուն միջև, կարծես կը սպասէ նշանի մը որ իր ամբողջ թափովը ծայր տայ, կոփելու համար այս բազմաշարջար այլ բախտաւոր ալ ցեղին վաղը:

Վա՛ղը. ո՞րքան խորհուրդի, ակնկալութիւններու և թերևս յուսախարութիւններու ալ պահը, ամէն անհատի և ցեղի համար: Վաղը թերևս ըլլայ մեղի համար դժուարագոյն քան այս օրը, սակայն ճիշդ ասոր համար ցեղը պէտք է հաւաքէ իր բոլոր ուժերը, հարկ է տրամադրէ իր բոլոր կարելիութիւնները, աւելի՛ իրաւունքով տեւելու համար վաղը:

Ի՞նչ է որ առաջ պիտի անցնի, պիտի ստանձնէ զեկին պատասխանատուութիւնը ցեղին բազմատատան նաւուն, տանելու համար զայն դէպի

վաղուան բեղմնաւոր ափունքը արփաւէտ և ծիծաղկոտ, փոխանակ լերկ ու ամայի ժայռերուն՝ անհրապօր և հիւրամերժ ծովափանց, ո՛վ պիտի ըլլայ ներշնչեալ առաջնորդը բազմակարօտ մեր ցեղին, սա ճակատագրականօրէն գերագոյն պահուն, որ անձը իր ոչխարներուն վրայ դնէ, որուն շուրջ հաւաքուին անխափր սերունդին բոլոր անհատները անվերապահ, և փրկուի վաղը որ կրնայ կորսուիլ:

Սա՛ օրերուն, ա՛լ բաւական է, այլազան տարրերուն իրերամերժ հեռօ համոզումներու, գաղափարներու տարբերութիւնները ա՛լ պէտք չէ տկարացնեն մեր ցեղը, ընդհակառակը, զիրար լրացնելով աւելի գօտեպնդեն զայն:

Այս ցեղը չա՛տ տեսաւ արհաւիրք ու տառապանք. վկայ սա վերջին 600 տարիները. որոնց բովանդակ սեւն ու մէզը անզօր մնացեր են քողարկելու Հայուն արեւը: Եւ այդ արեւը մեզմով պէ՛տք է շողայ վաղը: Եւ այդ վաղը անշուշտ զոհողութիւններ կը սպասէ մեր ամէնէն: Կարելի՞ է երեւակայել թէ Հայը որ միշտ զոհաբերութիւններու պէ՛տք ունեցած է, կարենայ սպրելու համար, չուզէ ապրեցնել վաղը՝ զոհաբերութիւններով:

Ու առիթները չեն պակսիր որ մեր ցեղը բազաղբող տարրերը, ընդհանրական նպատակներու շուրջ բոլորովին ձեռք ձեռքի, ու այսպէս սորվին մէկ ըլլալ շատերով: Իսկ շատեր զօրացնեն ինքզինքնին, այսպէս զօրացնելու, մեծցնելու համար մէկը, իմա՛ մեր ցեղը:

Ներկայ առիթը, որուն շուրջ ամբողջ Հայութիւնը ինքզինքը մէկ պէ՛տք է նկատէ իր բոլոր տարրերով, Հայ Տպագրութեան Չորսնարկութեայ տարեդարձն է: Չուսնարկներ կան, ինչպէս և խօսքեր, Արեւելեան և Արեւմտեան հայկական մեծ հատուածներուն մէջ զայն յառաջիկայ աշնան տօնելու համար պատշաճ հանդիսութիւններով:

* *

Ներկայ Չորսնարկութեան ակամայ ամէնուս միտքը կը տանի Հայ Գրքի, Տպագրութեան, Միութի զարգացումին, որ չորս հարիւր տարիներ կրցեր է բոլորել, և այսօր կը տօնենք այդ ամբողջ ժամանակը:

Ի՜նչ ժամանակ սակայն Հայուն համար: Ան՝ մերկացած անցեալ իր բոլոր փառքերէն, կորսնցուցած գոյութեան ամէն երաշխաւորութիւն, այսօրուան կարօսը և վազուան սարսափը միշտ զինքը տագնապեցուցած, ծանր խղճմտանքով մը անցած է դարերուն մէջէն:

Ժ. և ԺԶ. դարերը արդէն ընդհանուր քաղաքակիրթ աշխարհին համար ամբողջական ձեւադարձութեան չրջան մը եղան: Նոր գաղափարներ և նոր իրողութիւններ էին այդ բանին պատճառը. Սմերիկայի գիւտը և Հնդկաստանի ճամբուն յայտնութիւնը խորապէս փոխեցին բովանդակ մարդկութեան պատմութիւնը: Մեծ գիւտերը որոնցմէ չառը արդէն ծանօթ էին Միջին Դարուն, այս անգամ կատարելագործուեցան և կիրարկուեցան, տալով ահագին յառաջդիմութիւն զինուորական, քաղաքական, տնտեսական, դիտական և աշխարհագրական տեսակէտներով:

Միտքը ազատագրուեցաւ իր միջնադարեան կաշկանդումներէն, զարթօնքի նոր շրջանի մը մէջ մտաւ և, կրնանք ըսել, վերստին ծնաւ. հին դասականներու ուսումնասիրութիւնը և փափաքը անոնց կատարելութեան հասնելու, յանգեցաւ գրական վերածնութեան, ընտ. թեան ուղղակի զինողութիւնը, յառաջ բերաւ գիտական վերածնութիւնը, մասնաւոր խնամքը, ձեւերու և արտայայտութեան իսէպ գեղեցկութիւնը ներկայացնելու, ծնաւ գեղեցիկ արուեստներու վերածնութիւնը և նկարիչներ, քանդակագործներ, ճարտարապետներ աննման հրաշակերաներ արտադրեցին :

Փ. Ե. Դարու վերջերը, մեծ գիւտերը աշխարհը հիմնապէս այլափոխեցին : Կողմնացոյցը, վառօդը, թուղթը, Հնգկաստանի ճամբուն յայտնութիւնը, Ամբրիկայի գիւտը և մանաւանդ տպագրութեան գիւտը, կարելի է նոյն իսկ ըսել թէ կոչուած էին փոխել մարդկութեան ճակատագիրը :

Առանց մասնաւոր կերպով անդրադառնալու վերոյիշեալ իւրաքանչիւր յղացումի կամ գիւտի՝ ընկերութի ններու կեանքին մէջ յառաջ բերած մեծ յեղաշրջումին, կ'արժէր միայն ծանրանալ տպագրութեան գիւտին, քաղաքակիրթ մարդկութեան մէջ կատարած ներգործութեան վրայ :

Տասնեւհինգերորդ դարու վերջին մասին, երբ Իտալիոյ մէջ դպրութեանց վերածնունդը արդէն ծայր տուաւ, այդ միջոցին կը զուգարկաբար տպագրութեան արուեստին գիւտը, որ ըստ շատերու եղած է մարդկային տարեգրութեանց մէջ արձանագրուած իրողութեանց ամէնէն մեծը :

Այս գիւտէն առաջ, հին ժամանակներէ ի վեր արդէն գոյութիւն ունէին գիրքեր, փորագրուած միակտուր տախտակներ, նոյն իսկ կը պատմուի թէ Չինացիները շատ հին ժամանակներէ ի վեր կը գործածէին այս կերպ տախտակներով տպագրութիւնը : Մասնաւանդ տասնեւհինգերորդ դարու առաջին կէսին, Եւրոպայի մէջ ալ բաւական գիրքեր տպագրուեցան այս եղանակով : Բայց տարակից չկայ որ այս դրութիւնը շատ դանդաղ կրնար ըլլալ և շատ բազմամասն, ուրեմն անատակ էր, ժողովրդեան ամենալայն խաւերուն մէջ իր գեղեցիկ գեղեցիկ բարիքներով մուտք գործելու :

Տպագրութեան այս արուեստը կատարելապէս յեղափոխուեցաւ սասկայն Յովհաննէս Կուղէնպէրիի միջոցաւ, որ ապրած է 1400 էն 1468, Մայնցի մէջ՝ Գերմանիա :

Կուղէնպէրի հանձարեղ գաղափարը ունեցած է, գիրքի էջերը կազմող միակտուր փորագրուած տախտակներու տեղ, շարժուն, սուսնձին գիրքեր գործածելու, զորս սեղափոխելով, կրնանք գիրքի մը բոլոր էջերը կազմել : Այս շարժուն գիրքերով տպագրուած ծանօթ առաջին գիրքը եղած է Մայնցի մէջ, Կուղէնպէրի և Ֆաուսը կոչուած տպարանին մամուլով լատիներէն Աստուածաշունչը, 1454 էն 1456 տարիներու ընթացքին :

Այս այնքան հնարիմաց արուեստը արագ կեբպով տարածուեցաւ

ամէն կողմ, և տասնեւհինգերորդ դարու վերջին, Կուղէնպէրկեան մամուլը արդէն Եւրոպայի ամէն կողմը կը գործէր: Միայն Վենետիկ քաղաքին մէջ, այդ միջոցին երկու հարիւրէ աւելի մամուլներ կը համրուէին: Եւ այս նրաչալի մեքենաները, վանքերու ընդօրինակիչներուն չերազած իսկ արագութեամբ օրէ օր կը բազմապատկէին թիւը գիրքերուն,

Գիրքերուն այսպէս նրաչալի աճումը և ժողովրդեան ամէն խաւերուն մէջ հետզհետէ մանկը, ուրիշ խօսքով տպագրութեան արուեստը, ահագին զարկ մը տուաւ ժողովուրդներու մտաւոր զարթնումին: Միտքերը սկսան խօսիլ, խորտակուեցան տգիտութեան շղթաները և կայծակի արագութեամբ տարուեցան մտաւոր յաղթանակներ, որոնք ընդհանուրին բարւոյն ծառայեցին: Կուղէնպէրկի մամուլին գործելէն առաջ, գիրքերու ընդունուած ձեւը, վանքերու մէջ հաստատուած դրչագիրներու ձեռագիր օրինակներն էին, բան մը որ ընականաբար զինքը թանկարժէք առարկայ մը կը դարձնէր, հետեւաբար շատ քիչերու միայն մատչելի: Այսպէս՝ ձեռագիր Աստուածաշունչի օրինակ մը այդ ժամանակներուն կ'արժէր 150 ոսկիէն աւելի, մինչդեռ երբ Կուղէնպէրկի տպագրած առաջին Աստուածաշունչը նրապարակ ելաւ, տասը անգամ պակաս կ'արժէր վերի գինէն, բան մը որ անշուշտ գրչագիրները կատուեցուց և նախանձոտ վանականները իրեն դէմ հանեց: Ասոնք նոյնիսկ չի քաշուեցան տպագրութեան արուեստը դժոխային արարք մը անուանելու, և Կուղէնպէրկի տպարանական ընկերն այ իր սատանի դաշնակիցը նկատելու:

Կուղէնպէրկի առաջին տպարանին գործաւորները երգումով աւնուեցան, զաղանիքը դուրս չի հանելու համար: Կուղէնպէրկ մարդկութեան շատ մը մեծագոյն բարերարներուն պէս, իրեն դէմ ապերախտութիւն գտաւ: Իր գործի երկու ընկերակիցները, աւելի՛ դրամագլուխ դնողները, նոյն իսկ առաջին տպագրուած Աստուածաշունչին նրապարակ ելլելէն քիչ առաջ զինքը դուրս թողուցին գործին մասնակցութենէն, իրաւ է թէ Կուղէնպէրկ յետոյ իր առանձին տպարանը ունեցաւ Մայնցի մէջ, տեղւոյն դռքսին ձեռնտուութեամբ, սակայն իր ընկերներուն կողմէ երեւան բերուած ապաշնորհ ապերախտութիւնը զինքը մեծապէս դառնացուց, և ատոր վրայ երկար չսպրեցաւ:

Տասնեւվեցերորդ դարու ամէնէն նշանաւոր տպարանը եղած է Վենետիկի մէջ Aldus Manutiusի հաստատածը որ ծանօթ է Ալտինեան Մամուլ անունով: Այս տպարանը գործած է ամբողջ 65 տարիներ, 1450—1515: Այս տպարանն է որ քիչ տարիներու ընթացքին Եւրոպայի տուած է տպագրուած, գրեթէ ամբողջ շարքը հին յունական հեղինակներուն, ինչպէս նաև լատինական և երբայական կարեւոր գործեր: Թուղթի աղնուութեան և տպագրութեան յատկութեան և գեղեցկութեան տեսակէտով, Ալտինեան Մամուլը անգերազանցելի եղած է:

Տպագրութեան արուեստը, մարդկութեան մէջ բարոյական շատ մեծ արժէք ներկայացնող ինչք մը ժողովրդականացուցած է. գիրքն է այդ ինչքը:

Գիրքերու ընտանիքը շատ հին և շատ ազնուական ընտանիք մը

եղած է, և մարդկութեան անազին ծառայութիւններ մատուցած, թէև ինչպէս ուրիշ բազմաթիւ մեծ ընտանիքներու մէջ կը պատահի, այդ ընտանիքին անդամներէն իւրաքանչիւրը նոյն արժանիքը և նոյն կարողութիւնները ի յայտ չէ բերած:

Այսօր, ուր գիրքերը այնքան հասարակ բաներ եղած են, անշուշտ շատ քիչեր կ'անդրադառնան շարքին այն երկար իրողութեանց, սկսելով ամենահին ժամանակներէն մինչև մեր օրերը, որոնք անհրաժեշտ էին իրենց յեղաշրջումին համար:

Եւ սակայն եթէ մեր աչքերը մեր գրադարաններու աստիճաններուն վրայ պտտցնենք, և միաքերնիս բերենք թէ այդ հատորները ի՞նչ մեծ ոյժ մը կը ներկայացնեն ներդրածելու, և ո՞րքան անսահման է իրենց գործունէութեան դաշտը, կրնանք նաև առաջին գիրքը հրաշքի պէս երևոյթ մը նկատել: և ուզել գիտնալ թէ ինչի՞ նման եղած է ան: Տըրուած ըլլալով կենդանի, գործող ուղեղը՝ կերպաւորելու մտածումները և ձեւեր ստեղծագործելու, արդևօք որո՞ւ վիճակած է մարդկութեան մէջ առաջին գիրքը գրել, ի՞նչ լեզու, ի՞նչ գիրեր և ի՞նչ նիւթեղէններ գործածած է, երբ գրած է և ի՞նչի մտաին գրած է: Ու թէև այս հարցումներուն պատասխանները երբէք կարելի չէ գտնել, և սակայն փորձ մը երթալու դէպ ի ՚հին ժամանակները, ունի շատ հմայիչ կողմեր:

Գրքի առաջին ձեւը ձեռագիր ձեւն է, որ բոլորովին կը տարբերի տպագրուածէն: Իսկ այսօր ամէնէն աւելի ժողովրդականացած արժէքով ինչքը տպագրուած գիրքն է անշուշտ:

Գիրքը, դարերու փորձառութիւնը, օրուան իմաստութիւնը և վաղուան ազդարար նշանն է, երանի այն ընկերութիւններուն, որոնց մէջ գիրքը տեսակ մը սրբագործուած աննիւթականացած ստացուածք է, որուն ամէն ոք կը ցանկայ, իր պէտքերուն և իր ճաշակներուն համաձայն:

Հայկական տպագրութեան ներկայ Չորսհարիւրամեակն ալ գերազանցապէս գիրքի տօնն է, հայ գիրքի տօնը և այդ տօնին ազգովին ընծայուած կարեւորութեամբ կրնանք չափել ընդունակութիւնը այսօրուան սերունդին, որով ան կը գիտնայ գնահատել արժէքը և կոչումը գիրքին:

* * *

Առաջին հայերէն գիրքը, որուն տօնը կը պատրաստուինք տօնել, ապագրուած է 1512 թուականին, այսինքն Կուղէնպէրկի գիւտէն 72 տարի և Կուղէնպէրկի հրատարակած առաջին յատիններէն Աստուածաշունչէն 56 տարի վերջ: ՊԱՐՉԱՏՈՒՄԱՐՆ է այդ գիրքը, չորս գլխաւոր բաժանումներով, զորս ներկայ թիւին 418 և յաջորդ էջերուն մէջ տուած ենք, գոհացնելով այս առթիւ մեր ընթերցողներուն հետաքրքրութիւնը: Պարզաստուամարը տպագրուած է օտար երկինքի տակ, Իտալիոյ Վենետիկ քաղաքին մէջ: Եւ նոյն ու յաջորդ տարին (1512—1513) իրարու ետեւէ հրատարակուած են, միշտ Վենետիկի մէջ ՊԱՏԱՐԱԳԱՏԵՏՐ, ՈՒՐԲԱԹԱԳԻՐԻՔ, ՏԱՂԱՐԱՆ և ԱՂԹԱՐԻ:

Եթէ առաջին գիրքը, այսօր իրաւամբ տօնուելու արժանի բան մը

կը նկատենք, ո՛չ տպաբէն չահեկան էր գիտնայ թէ ո՛վ եղած է այդ առաջին գիրքին կեանք տուողը: 1513ին հրատարակուած գիրքերուն մէջ Յակոբ անուշով մէկը կը յիշատակուի: Կրնանք ընդունիլ նաև որ Պարզատու մարին հրատարակիչն ալ ինքը եղած ըլլայ: Ո՞վ շիտէ: Ամէն պարագայի սա ստոյգ է որ Պարզատու մարը ժամանակի պահանջումներուն և ճաշակներուն գոհացում տալու կոչուած հրատարակութիւն մը, ըլլայ գործը Հայու մը կամ վենետիկցիի մը, եղած է շահու ակնկալութեամբ: Միայն թէ երբ ժամանակը անցնի, և ատով չքանան նաև այդ վայրկեանին կապուած երկրորդական շարժառիթներն ու նկատումները, այն ատեն իրողութիւնները իրենց իսկութեամբ երեւան կուգան, և մենք կը դատենք զանոնք, ըստ իրենց իսկութեան: Այսպէս ալ ո՛վ որ ալ եղած ըլլայ հայերէն առաջին գիրքին տպագրիչը և ի՞նչ իր շարժառիթը այս տեսակ ձեռնարկի մը պահուն, սա բացորոշ է որ օժտած է Հայը քաղաքակրթութեան գերագոյն արդիւնքներէն մէկովը, տպագրութեամբ:

Վենետիկի մէջ, 1512 - 1513 տպագրուեցան 5 հայերէն գիրքեր. մին 1512 ին և Տնացեայ չորսը 1513 ին. եթէ ասոնցմէ իւրաքանչիւրը այն ատեն սովորական եզող 300 օրինակով տպագրուեցան, ուրեմն այդ երկու տարիներուն 1500 օրինակ գիրք ցրուեցան Հայաստանի մէջ, ինչ որ այն ժամանակուան համար ամբողջ մտաւորական հոսանք մը յառաջացնել կը նշանակէ:

Եթէ Հայաստանը՝ տպագրուած 1500 գիրքերով օժտող Իտալիան գրական ամէնէն բարձր թուիչքներով կը սաւառնէր, սակայն նոյնինքն Հայաստանը տակաւին շատ ճամբայ ունէր Իտալիայի մօտենայու համար: Այս պարագան շատ որոշ կերպով երեւան կը բերին տպագրուած գիրքերու տեսակները: «Իրանցից միայն մէկը «պատարագատեար» նշանակված էր եկեղեցում գործածելու համար, մնացածները ժողովրդական գրքեր էին, մի տօմար կամ օրացոյց, մի տաղարան որի մէջ հաւաքված էին ժողովրդի հասկացողութեան մատչելի երգերն ու ողբերը, այսինքն այնպիսիները, որոնք խրթին գրաբարով չէին գրված, այլ այն ժամանակվայ աշխարհաբարով: Իսկ «Ուրբաթագիրքն» ու «Աղթարքը» աւելի եւս անհրաժեշտ էին, միջնադարեան նախապաշարված, տգիտութեան մէջ կաշկանդված մարդուն: Սատանաներ ու դևեր հալածող զօրաւոր աղօթքներու երդմնեցուցչութիւններ, շար աչքից, կանանց ու կախարդների «վեց հազար և վեց հարիւր եօթանասուն երկու աղանդներից» ազատող հնարքներ, աղօթքներով բժշկվելու խրատներ, բախտ և դժբախտութիւն գուշակելու միջոց և այլ այսպիսի հարիւր ու մի յիմարութիւններ և խաբեբայութիւններ, որոնք տգէտ ու մութ մարդու ամբողջ աշխարհայեացքն էին կազմում. այս էին հայկական տպագրութեան այդ առաջին պտուղները»: (1)

Այս միջոցին Հայաստան շատ անմխիթարական վիճակ մը կը ներկայացնէր թէ՛ քաղաքական և թէ՛ բարոյական ու մտաւորական տեսակէտ-

(1) ԱՅԹ, Հայկական Տպագրութիւն, հտ. Ա. էջ 14—15:

ներով: Ընդհանուր սրածութեան, քանդումի և բարքերու ու միտքերու ստրկացման շրջանն էր: Այս միջոցին, նոյն իսկ վանքերը որոնք երբեմն լուսաւորութեան մէջ մէկ տկար բայց վաւոյ ճրագներ էին, սկսած էին նեղհետէ մարի: Ահաւասիկ ժ.Ձ. դարուն սկիզբը՝ Հայաստանի ընդհանուր վիճակը որ բնականաբար գրական-մտաւորական որ և է վերագարթնում մը չէր կրնար յառաջ բերել, ասոր փոխարէն Արեւմուտքի մէջ ճիշդ հակառակ կացութիւնն էր որ սկսած էր ծաւալիլ. դուրսէն արշաւանքներու դէմ ապահովութիւն և ներքին մտաւորական, գրական և արուեստից յատուկ վերադարձնում: Եթէ ժ.Ձ. դարու երկրորդ տասնեակին այդ հինգ տպագրուած հայ գիրքերը չլլային, անկից անդին բացարձակապէս ոչինչ գոյութիւն ունեցած պիտի ըլլար հաստատող թէ Հայը գրող ու կարդացող է: Այս դարը կատարեալ մութի դար մը եղած է Հայաստանի համար:

Անշուշտ այս պայմանները լաւ չէին կրնար քաջալեր ըլլալ սկսուած տպագրական գործը առանց ընդհատումի շարունակելու:

Որքան մեզ ծանօթ է, 1513 էն վերջ ամբողջ 52 տարի ոչ մէկ հայերէն նոր գիրք չի տպագրուեցաւ, մինչև որ 1562 թուականին Միքայէլ կաթողիկոսը Արգար դպիրը վարդապետի մը ընկերակցութեամբ Հռոմ դրկեց, քաղաքական առաքելութեամբ, որուն մանրամասնութիւններուն մէջ մտնելի զանց կ'առնենք այստեղ:

Ահաւասիկ այս Արգար դպիրն է որ Եւրոպա իր առաքելութեան ճամբորդութենէն օգտուելով, 1565ին Վենետիկի մէջ կը տպագրէ «Սաղմոս»ը: Արգար դպիրի մեծագոյն ծառայութիւնն է, առաջին հայ տպարանը հիմնելը Կոստանդնուպօլսոյ մէջ, 1567ին: Չուտ ազգային տեսակետով ալ Արգար դպիր մեծ ծառայութիւն մատուց իր պատկանած ազգին և անոր եկեղեցոյն, քանի որ Եկեղեցի և ազգութիւն Հայուն համար այն տեսն ալ բաւական նոյնացած գաղափարներ էին, որովհետեւ եթէ շարունակէր իր տպարանական գործունէութիւնը Վենետիկի մէջ, բնականաբար պիտի ենթարկուէր պատկան իշխանութեան գրաքննութեան, ինչպէս արդէն Սաղմոսի տպագրութենէն կ'երեւայ: Արգարի մամուլին գործունէութիւնը ուրեմն, Կոստանդնուպօլսոյ մէջ, կը նշանակէր հայ տպագրութիւնը Պապական - կրօնական կաշկանդումներէ ազատագրել:

Արգար Կոստանդնուպօլսոյ տպարանին մէջ տպեց հինգ գիրք. 1. Փոքր քերական կամ Այրբնարան, 2. Ժամագիրք, 3. Պատարագատետր 4. Տօնացոյց, 5. Տաղարան: Պատարագատետր և Տաղարան Բ. տպագրութիւնն են 1513ին Վենետիկի մէջ տպուածներուն:

Ասկից վերջ յայտնի չէ թէ ի՞նչ կը դառնայ որ մէկ տարուան գործունէութենէ յետոյ այլեւս գոյութեան նշան մը ցոյց չի տար և Հայ տպագրութիւնը նորէն կը դադրի ամբողջ 17 տարի: Անկից վերջ, հաւանականաբար պատկան իշխանութեան ազդեցութիւնը նորէն գետին կը շահի Հայերուն մէջ, և կը տեսնենք որ 1584ին Հռոմի մէջ կը հրատարակուի Գրիգորեան տոմարը, իսկ 1587ին Վենետիկի մէջ Յովհաննէս Տէրզնցի կը տպէ Սաղմոսի Բ. տպագրութիւնը: Ասիկա ժ.Ձ. դարու մէջ տպագրուած վերջին հայերէն գիրքը կ'ըլլայ:

«Առաջին շրջանը չը նայած որ երեք քառորդ դարի տեղում թիւն ունի, ներկայացնում է մի շատ ողորմելի դրութիւն: Տպարանները դեռ յարառեւ հաստատութիւններ չեն, երեւան են գալիս պատահարար, երկար ընդհատումներով: Արուեստը նախնական դրութեան մէջ է, ստաւերը կոպիտ են, անճաշակ, վերին աստիճանի ազքատ՝ տեսակների կողմից: Կրականութեան հոտն անգամ չըկայ, տպագրութիւնը ժամանակի ստեղծագործող մտքի արտայայտութիւն չէ. տալիս է մի քանի գործածական գրքեր եկեղեցու համար և շատ հեռու է նոյն իսկ միայն եկեղեցու բոլոր պահանջներին բաւարարութիւն տալու կարողութիւնից: Չըկայ Հայերի մէջ մտաւոր կենդանութիւն, ուստի և նրանց տպարանական գործը համեմատել անգամ չէ կարելի եւրոպական տպագրութեան հետ» (1):

* * *

Հայ տպագրութեան պատմութեան երկրորդ դարաշրջանը ժէ. դարով կը սկսի: Այս դարու սկիզբը հայերուն մէջ սով, աւերածութիւն, ներքին երկպառակութիւններ, կ'ըլլան ընդհանուր վիճակը յատկանշող պարագաներ:

Այս վիճակին հետեւանք, Հայերը կը գաղթեն ու կը գաղթեցուցուին, երկիրը կը դատարկանայ, սովը կը տիրէ և աւազակներ երամներով կ'արածին ամէն կողմ. ասոր վրայ մնացած Հայերը կը փախչին դէպի Խրիմ և Հեհաստան: Այս դժլաղ դրութիւնները չէին բաւեր Գաւիթ և Մելքիսէթ կաթողիկոսներուն միջեւ անօրինակ մեքենայութիւններ տեղի կ'ունենան, եկեղեցիները կը կողոպտուին, և այս պահը կ'ըլլայ հայ կղերական անկումին մէկ տխուր դրուագը:

Այս ընդհանուր անմխիթարական իրականութիւններուն մէջ միակ յուսատու բան մը կ'ըլլայ Սիւնեաց դպրոցը: Ասիկա գործն էր մի քանի վարդապետներու որոնք Տաթևի վանքին մօտ միաբանական ուխտ մը հիմնեցին: Այս միաբանութեան ամէնէն գլխաւոր օրէնքը այն էր որ բոլոր միաբանները գիրքերով պիտի զբաղին: Սիւնեաց դպրոցը յաջողեցաւ նոր հոտանք ժը յառաջ բերել, ընդհանուր կղերական ապականութեան մէջ:

Այս միաբանութեանէն է որ յառաջ եկաւ Մովսէս կաթողիկոսը, որ էջմիածնի վերականգնողը եղաւ: Նոյնպէս նոյն միաբանութեան ջանքերուն արդիւնքն էր Առաքել Գաւրիմեցի վարդապետը, որուն պատրաստած պատմութիւնը միակ գրականապէս արժող հեղինակութիւնն է ժէ. դարու մէջ:

ժէ. դարու ընդհանուր քանդումին և սրտաբեկութեան մէջ, երկրորդ մխիթարական հանգրուան մըն է Նոր Զուղան, որ Շահ-Աբբասի՝ Հայերու դէմ հանած սոսկալի հարածանքներուն առթիւ փախող Հայերէ կազմուած նոր գաղթականութիւն մըն էր: Այս գաղթականութիւնը իր ժրա-

(1) ԱՅՕ, Հայկական Տպագրութիւն, Հտ. Ա. էջ 59—60

ջան առեւտրական կեանքին մէջ շատ կարեւոր օժանդակութիւն մը ունեցաւ ազգային կրթական գործին :

Այս ժամանակներուն է որ Հռոմի մէջ, Գրիգոր ԺԵ. Պապին նախաձեռնութեամբ կը հիմնուի «Հաւատի բրտրականտ»ի դպրոցը : Բնակաւնարար Հայերը մասնաւոր նկատումներ արժանացած են այս հաստատութեան, և Ուրբանոսի սպարանէն, որ էր նաև բրտրականտի դպրոցին տպարանը, ամբողջ ԺԷ. դարու տեւողութեան ընթացքին լոյս տեսան բաղձաթիւ հայերէն գիրքեր, դասական և հաւատոյ վերաբերեալ բովանդակութեամբ :

Հայ տպագրութեան գործը, մինչև ԺԷ. դարու կէսերը շատ անգոյն, ընդհատ բան մը եղած է : Առաջին գիրքի տպագրութենէն հաշուելով, հարիւր տարիէն շատ աւելի երկար չըջան մը կրնանք բացարձակապէս ամուլ նկատել հրատարակուած գիրքերու բովանդակութեան ու արժէքին տեսակէտով, բայց ինքնին հայ տառերով գիրքեր տպագրուելու գործին գոյութիւն ունենալը, թէև ընդհատարար, անշուշտ նպաստուոր պարագայ մըն է :

Ջուղայեցիներու դերը այս շրջանին, հայ տպագրութեան մէջ, եղած է անով որ հիմնած են Ամենափրկչի վանքը իրեն յատուկ տպարանով : Այս տպարանը գործն է Խաչատուր վարդապետին Ջուղայեցոյ, վերին աստիճանի յարատեւ աշխատութեան կամքով սողորուած վարդապետ մը : Ամենափրկչի տպարանին անդրանիկ գործը եղաւ, 1640ին «Հարանց վարք» գիրքը : Լէօ, իր Տպագրութեան Պատմութեան մէջ հետեւեալ սողերը նուիրած է Ջուղայի տպարանին. — Տպարան Պարսկաստանի խորքերում, այն էլ այդ խաւար ու բարբարոսական ժամանակներում, սա ինքն ըստ ինքեան մի մեծագործութիւն էր, որ պատիւ էր քերում հայի կուլտուրական ընդունակութիւններին : Բայց հրաշային այդ չէր, այլ այն որ Ջուղայի տպարանը ամբողջովին շինված էր տնային միջոցներով : Խաչատուր վարդապետ ոչ ոքից չէր սովորել տպագրական արուեստը, այդպէս էին և նրան շրջապատողները : Բայց նրանք կարողացան խելքով ըմբռնել, թէ ինչ էր պահանջվում և փորագրեցին տառեր, շինեցին մամուլ, մինչև իսկ թուղթն էլ պատրաստեցին տեղն ու տեղը, շարեցին, տպագրեցին :»

Խաչատուր վարդապետը, Ամենափրկչի տպարանը կատարելագործելու մտքով, Եւրոպա դրկած էր Յովհաննէս վարդապետը, որ Վենետիկի և Հռոմի մէջ անպատում դժուարութիւններ ու նեղութիւններ կրելէ յետոյ, յաջողեցաւ հայ տառերու բաւականին հարուստ պաշար մը ձեռք անցընել : Այդ տառերը արդիւնք եւրոպացի վարպետներու օժանդակութեան, քնականարար գեղեցիկ ու ճաշակաւոր էին, և այս տեսակէտով ուրեմն Յովհաննէս վարդապետ կ'ըլլայ հայ տպագրական արուեստին անդրանիկ հիմնադիրը :

Յովհաննէս վարդապետ պահ մը ապաստանելէ վերջ Լիւովոսօ քաղաքը, ուր հայ հարուստ և ազգասէր վաճառականներ կային, և նոյն տեղը Սալմոսի Ե. տպագրութիւնը հրատարակ հանելէ յետոյ, իր տպա-

բանական ամբողջ կազմածով կը վերադառնայ Ջուզայ, մեծ յոյսերով, Բայց ինքը նեղութիւններու և արգելքներու մէջ յոգնած, Ջուզայի մէջ նոր յուսախաբութիւններ կ'ունենայ: Խաչատուր վարդապետ վախճանած էր, իսկ վանքին մնացեալ միաբանները շատ մեծ արժէք մը չէին տար տպարանական գործունէութեան, նոյն իսկ զայն աւելորդ համարողներ ալ կային: Յովհաննէս վարդապետ յաջողեցաւ, հակառակ ամէն բանի, Ջուզայի մէջ շարունակել իր գործունէութիւնը:

ԺՁ. և ԺԷ. դարու Հայ տպարանական գործունէութեան յատկանիշը եղած է միայն կրօնական գործեր հրատարակել, անկից դուրս չինք հանդիպիր, ինքնագիր կամ թարգմանածոյ, ընդհանուր բովանդակութեամբ հեղինակութիւններու: Եւ ասիկա հակառակ անոր որ ԺԷ. դարուն հայկական զանազան կեդրոններու մէջ մտաւորական բաւական ոգեւորեալ վիճակ մը արդէն ծայր տուած էր, ուրեմն գրողներն ալ չէին պակսեր, բայց անոնք մինչև ԺԷ. դարու կէսը օտար մնացին այդ նոր հաստատութեան:

Խաչատուր վարդապետի հաստատած դպրոցին ամէնէն աչքի զարնող արդիւնքը եղաւ Ոսկան Երեւանցին: Իբր թարգմանիչ, Ոսկան Երեւանցի շատ քննադատելի կողմեր ունեցաւ, բայց իր նշանակութիւնը, աւելի իր տպարանական գործունէութեամբն է որ նուիրագործուած է:

Ոսկան Երեւանցիի տպարանական գործունէութեան կեդրոնը եղաւ Ամսդերտամ քաղաքը, ուր տպագրուեցան բազմաթիւ գործեր: Ասոնց գլուխը պէտք է դասել Աստուածաշունչին ամբողջական առաջին տպագրութիւնը: Ոսկանի տպարանը փոխադրուած է յետոյ Մարսիլիա ուր նոյնպէս բաւական թուով գիրքեր տպուած են, մանաւանդ զգալի է ձգտում մը, հետզհետէ կրօնականէ տարրեր բովանդակութեամբ ալ գիրքեր հրատարակ հանելու:

Ոսկանի գործը ամենախորունկ դառնութիւններ ունեցաւ իրեն համար: Շուրջը, արգելքներ, մեքենայութիւններ և դաւեր անպակաս եղան, մինչև որ հայ տպարանի բազմերախտ աշխատաւոր ծերունին վախճանեցաւ 1674 ին:

«Եթէ անպատճառ հարկաւոր է, որ իւրաքանչիւր նոր գործ ունենայ իր զոհերը, մենք Ոսկան վարդապետին կարող ենք համարել ամենախոշոր զոհը, որ ստանում էր տպագրական գործը Հայերից: Այդ մարդու ութամեայ կեանքը Եւրոպայում ցոյց է ապիս թէ որքան շատ բան կարող էր նա անել, եթէ զոհի վիճակին չենթարկվէր: Նա առաջին հայ մարդն էր որ կանոնաւոր ու յարատե դրութիւն ստեղծեց տպարանի համար. նա առաջին հայ հրատարակիչն էր, որ ունէր համեմատաբար շատ լայն հայեացք իր գործի վրայ, որ գիրք տալիս էր ոչ միայն ախրացուին, այլ և վաճառականին, հասարակ ընթերցողին: Առաջին անգամ հայերէն Աստուածաշունչ տպագրող մարդը կարող էր դեռ շատ հսկայական ու դաժան աշխատասիրութիւն մտցնել իր լուսաւոր գործի մէջ, տալ ուրիշ մեծ գործեր էլ, Բայց նա մենակ էր, համարեա զուրկ նիւթական միջոցներ:

րից և, որ ամենից լատան է, ճնշված անիրաւ հսկողութիւններն և կասկածներն տակ» : (1)

Սակաճի լայնախոճ և ոգեւորեալ տպարանական գործունէութենէն վերջ, նոյնքան կարեւոր նոր եղելութիւն մը չի նշանակեր թէ դարու հայ տպագրութեան պատմութիւնը :

Սակաճը կրնանք ճշմարիտ հիմնադիրը նկատել հայ տպարանին : Իրաւ է թէ իր հիմնած տպարանը իր մահովը քայքայուեցաւ : լայց անոր բեկորներէն նոր տպարաններ յառաջ եկան Մարտիրոս, Ամսգերտամի, Վե. նեախիւի և Կոստանդնուպոլսոյ մէջ :

Կոստանդնուպոլսոյ մէջ առաջին անգամ Արզար Եւզովիացի տպարան հաստատելէն վերջ, Փ.Ձ. դարուն, մէկ դարէ աւելի ժամանակ էր անցած, և հակառակ Թուրքիոյ մայրաքաղաքը ճամբու վրայ գանուելուն և ըստ բաւականի հայկական կեդրոններու մօտ, հայ անհատներ եւրոպական ազատ քաղաքներու մէջ կ'երթային իրենց տպարանը շանալ, որովհետեւ Կոստանդնուպոլիսը տպարանական խաղաղ գործունէութեան համար ոչ քաղաքական երաշխաւորութիւններ կուտար և ոչ ալ բարքերը այնքան մը նրբացած էին :

Սակայն Կոստանդնուպոլսոյ ազգային թէ Պետական ընդհանուր աննպաստ պայմաններուն մէջ, 17րդ դարու վերջին քառօրդին սկիզբը, 1677ին յանկարծ երեւան կուգայ Երեմիա Ձէլէպի Բէօմիւրճեան որ մեծ ջանքերով տպարան մը կը հիմնէ այնտեղ : Այս տպարանը թէեւ շատ կարճ կեանք ունեցաւ, բայց իր կազմածներուն շնորհիւ, նոյն դարուն վերջերը ծնունդ տուաւ հայկական նոր տպարանի մը, որով իրեն նշանակութիւնը կ'աւելնայ հայ տպագրութեան պատմութեան մէջ :

Որքան որ մինչեւ 17րդ դարու վերջը, Կոստանդնուպոլիսը բոլորովին հետու մնացած էր հայ տպարանական գործունէութենէն, լայց 18րդ դարուն սկսելով, այդ տեսակէտով Թուրքիոյ մայրաքաղաքը առանձին կարեւորութիւն ստացաւ : Իսկ Կոստանդնուպոլսոյ տպարանական գործունէութեան հիմնադիրը Երեմիա Ձէլէպին է : «Երեմիա Ձէլէպին, ապրելով մի խռովայոյզ ժամանակում, ձեռքերը ծալած, անտարբեր չը մնաց, իրրեւ մի հմուտ աշխարհական հեղինակ, նա մէկն էր այն հագուազիւտ մարդկանցից, որոնք երեւցել են մեր պատմական անցեալում, դարերի այն երկար շրջանի մէջ, երբ գրագիտութիւնը մանաւանդ հեղինակութիւնը հոգեւորական դասի արածմութիւնն էր կազմում : Մինչեւ Երեմիայի ժամանակները մեր պատմութիւնը շատ չէ ճանաչում այնպիսի աշխարհականներ, որոնք գրապէս պատկառելի դիրք գրաւէին իրրեւ լեզուագէտ, իրրեւ հեղինակ, մի խօսքով իրրեւ լուսաւորուած մարդ և Բէօմիւրճեան խուցի հեղինակ չէր, ոչ էր իրանց գլխնականութեամբ անմատչելի ու բարձրաթռիչ մարդկանցից մէկը : Նա գործում էր ժողովրդի մէջ, իր ոյժերը ծառայեցնում էր հասարակութեան շահերին : Մի հասարակական գործիչ էր գրքերի սիրահար այդ մարդը և այնքան խելօք ու հասկացող,

(1) Ա՛՛՛՛, Պատմութիւն Տպագրութեան, հատ. Ա. էջ 182—183.

որ նոյնիսկ հոգեւորականութիւնը դիմում էր նրա խորհուրդներին, շատ շատ զէպքերում հպատակվում էլ էր նրա հեղինակաւոր խօսքը:»

Ժէ. դարու վերջին կէսը հայ տպարանական տեսակէտով զգալի յոռաջ-դիմութիւն մը եղած է նախորդ վիճակին վրայ, քանի որ հիմնուած տպարանները արհեստական աւելի լուրջ ձեւնարկներ հանդիսացած են, երկրորդ ընդհանուր ձգտում մը կը յայտնուի, որով կրօնական գիրքերուն քով կը տպագրուին նաև աշխարհական բովանդակութեամբ գիրքեր:

Ու այս կրկնակ պարագաները անշուշտ ծնունդ պիտի տային աւելի լուսաւոր ժամանակամիջոցի մը, որ 18րդ դարը եղած է, երրորդ շրջանը հայ տպագրութեան պատմութեան:

* * *

Ինչ որ եղած է Ոսկան 17րդ դարու և հայ տպագրութեան համար, նոյնը եղած է Մխիթար Սեբաստացի 18րդ դարու մէջ, միայն սա տարբերութեամբ որ Ոսկան աւելի զո՛նը եղաւ իր գործին, հալածուած ապերախտութենէ և դաւաճանութենէ, մինչդեռ Մխիթար Սեբաստացի իր շուրջը բոլորուած տեսաւ հաւատարիմներ ու օժանդակներ, որոնք անգամ մը եւս արժեցուցին իր ձեւնարկած գործը:

Մխիթար, իրբեւ զօրաւոր անհատականութիւն, եղած է գլխաւոր ազդակը 18րդ դարու հայ տպարանական յառաջդիմութեան:

Մխիթար ծնած է Սեբաստիա 1676ին: Իր մկրտութեան անունը Մանուկ, բայց իր հոգեւոր կոչման հետ ստացաւ Մխիթար անունը:

Մխիթարի սկզբնական դաստիարակութիւնը ունեցաւ բոլորովին կրօնական գոյն. ինքն ալ արդէն կրօնական մեծ հակում ունենալով, բնականաբար ի վերջոյ կրօնաւոր պիտի դառնար:

Մխիթար թէեւ կրօնական մեծ հակումներով, բայց նոյնքան ալ խուզարկու և ուսումնասիրող միաք մը ունենալով, հետամուտ եղաւ իր թերի դաստիարակութիւնը լրացնելու, բան մը որ անօրինակ գժուարութիւններ արժած է Մխիթարին: Յամառ յարատեւութիւնը Մխիթարի նկարագրին գլխաւոր գիծերէն մէկն էր. ուստի գժուարութիւնները երբէք չեն կրցած արգելիչ ազդեցութիւն մը ունենալ անոր գործերուն վրայ:

Իր ուսումնասիրելու, ուսանելու ծարաւը, հայրենի հողի վրայ միջոց չունէր յազննալու, ուրեմն սեբաստացի պատանին, վերահասու այս իրողութեան, ի վերջոյ որոշում տուաւ, զէպ ի լուսաւորութեան կեդրոն, Հռոմ երթալ:

Իր այդ մտադրութիւնը գործադրելու համար թէեւ ճամբայ ելաւ, բայց վերահաս հիւանդութիւն և ազգակիցներու կողմէն չափազանց անսիրելութիւն հարկադրեցին զինքը մեծամեծ չարչարանքներով հայրենիք վերադառնալ, և իր ծննդավայրին Սեբաստիայի Ս. Նշան վանքին մէջ 1696ին, քսան տարեկան հասակի մէջ արեղայ ձեւնադրուեցաւ:

Ասկից վերջ, Մխիթար սկսաւ իր բուն դիտաւորութիւնը ի գլուխ հանելու աշխատիլ, որ էր կուսակրօն հոգեւորականներու միարանութիւն մը հաստատել: Հայրենի հողի զանազան կեդրոններուն մէջ արգելքներու

հանդիպելով, ի վերջոյ հասաւ Պոլիս, ուր Կաթողիկ վարդապետներու օժանդակութեամբ չորս գիրք տպագրեց: Նոյնպէս Կոստանդնուպոլսոյ Բերա թաղին մէջ, Մխիթար առաջին անգամ իր միաբանութիւնը կազմելու ձգտող դպրոցը բացաւ, երբ Թուրքիոյ մայրաքաղաքին մէջ խաղաղ չըլլան մը կ'անցնէր: Բայց յետոյ կրօնական հարձանքները սկըսելով, Մխիթար այլեւս իր դպրոցը չէր կրնար Պոլսոյ մէջ պահել, ուրեմն որոշեց Յունաստանի Մորէա քաղաքը փոխադրուի, որ այն ատեն կը գտնուէր Վենետիկի իշխանութեան ներքեւ:

Մխիթարեան այս միաբանութիւնը հայկական լուսաւորութեան տեսակէտով, նպաստաւոր պարագաներու բերումով եղաւ օգտակար հիմնարկութիւն մը: Այս հիմնարկութիւնը իբր Կաթողիկ Միաբանութիւն իր կանոնագրով: պապական իշխանութեան կողմէ պաշտօնապէս հաստատուեցաւ 1712 թուականին: Միաբանութիւնը հաստատուած էր Մորէա, կառուցած էր իրեն սեփական վանք, և գործերը շատ լաւ կ'ընթանային՝ երբ 1715ին Թուրքիոյ և Վենետիկի միջև պատերազմ մը, պարտաւորեց Մխիթարը, սկսածայ Վենետիկ փոխելու, բայց այս վերջին պարագան եղաւ, իրեն և իր միաբանութեան համար, ազգօգուտ գործունէութեան նոր դարադուխ մը:

Մխիթար, Վենետիկի մէջ, երբ տակաւին իրեն համար կայան չէր գտած, կը տեսնէր թէ կար արդէն Հայ տպարան, որով գետինը պատրաստ էր գրական գործունէութեան մը համար: Ուստի կուռելով կարգ մը դժուարութիւններու դէմ, յաջողեցաւ իր միաբանութիւնը հաստատել ի վերջոյ քաղաքին մօտ Ս. Ղազարու կղզին, 1717 սեպտեմբեր 8ին:

Մխիթարեան Միաբանութեան կատարած դերը ամբողջ 18րդ դարուն և 19րդ դարուն՝ մանաւանդ առաջին կիսուն, արդէն ամէն գրասէրի յայտնի է: Տպարանական աշխոյժ գործունէութեան միացած գրական բեղուն կեանք մը եղած է, որուն ամբողջ հայ ազգը մեծապէս պարտաւոր մնացած է: Եւ երեւակայել թէ այդ անուն գործունէութեան սկզբնապատճառը և կազմակերպողը եղած է ամէնէն տաժանելի չարչարանքներու, ամէնէն անգութ արգելքներու, ամէնէն վստոգի թշնամութիւններու դիմակալող մէկը, որ անձնապէս ալ ամենէն ծանր զրկանքի կեանքը ստիպուած էր ապրիլ տարիներով:

*
*
*

Որքան որ ԺՁ. և ԺԷ. դարերը մեծ արժէք մը չունեցան հայ մտաւորական զարգացման տեսակէտով. բայց մանաւանդ ԺԷ դարու երկրորդ կէսը առանձին կերպով նշանակալի է, քանի որ այդ միջոցին յըջօրէն հիմնուեցաւ հայ տպարանը: Խնդիրը, հայ տպարանը հայ գրականութեան ի սպաս դնելն էր և այդ գործը վերապահուած էր աւելի ԺԷ, դարուն:

Տաննուութեւորդ դարու չըլլանին հայկական տպագրութիւնը զուգընթաց ընդհանուր հայ զարգացումին, չորս կարեւոր կեդրոններ ունեցաւ Թուրքիոյ, Իտալիոյ, Հնկդկաստանի և Ռուսիոյ մէջ: Այս միջոցին այլեւս ցանցառ իրողութիւն մը չէր գրքի մը հրատարակուիլը և լոյս տե-

սան նաև բազմաթիւ հայ գիրքեր զանազան բովանդակութեամբ : Թուրքիոյ մէջ Կոստանդնուպոլիսը և Իտալիոյ մէջ Վենետիկ կարեւոր կեդրոններ եղած են այս տեսակէտով և Կոստանդնուպոլիս տպուած գիրքերը քանակի տեսակէտով կը գերազանցեն վենետիկիները :

Եղած հաշիւները ցոյց կուտան որ Թուրքիոյ մայրաքաղաքին մէջ ԺԼ. դարուն տպուած են 210 գրքեր, մինչդեռ Վենետիկի մէջ 180, սակայն բովանդակութեան տեսակէտով Վենետիկը գերազատ է Կոստանդնուպոլսէն : Կոստանդնուպոլսոյ հրատարակած գրքերու ցանկին մէջ մեծագոյն տեղը կը բռնեն եկեղեցական և հին մատենագրութեան յատուկ գրքերը : Այն կէտը որով Կոստանդնուպոլսոյ տպարանները առանձին կարեւորութիւն ստացած են, իրենց տպած գրքերու բովանդակութեան հարազատութիւնն է. քանի որ հայ մամուլը Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, զերծ էր պապական իշխանութեան որ և է մէկ ազդեցութենէն կամ գրաքննութենէն :

Վենետիկը սակայն բոլորովին տարբեր պայմաններով կը ներկայանայ հայ տպագրութեան և հայ գրականութեան տեսակէտով :

ԺԷ. դարուն արդէն Վենետիկի մէջ գոյութիւն ունէր Անտոն Պորդոլի տպարանը որ հայերէն գրքեր կը տպէր, ան ԺԼ. դարուն ալ շարունակեց իր այդ գործը : Մինչև ԺԼ. դարուն կէտը Վենետիկի մէջ տպուած են 85 հայերէն գրքեր, որոնց 10 հատի չափը զանազան տպարաններէ յոյս տեսած են, իսկ մնացեալ ամէնքը տպագրուած են Պորտոլի տպարանին մէջ, պարագայ մը որ հայ տպագրութեան պատմութեան մէջ առանձին տեղ մը կուտայ վերոյիշեալ իտալական տպարանին :

Վենետիկի հայ տպագրութիւնը առանձին հրատարակումն ալ ունեցած է ԺԼ. դարուն, իր գեղեցիկ, ճաշակաւոր գիրերով և հմայիչ արտաքինով :

Վենետիկի հայ մամուլը կը հրատարակէ գլխաւորաբար թարգմանութիւններ, լատիներէնէ, իտալերէնէ, ֆրանսերէնէ, սպաներէնէ ևն. :

Վենետիկի հայ տպագրական-գործունէութեան գլուխը կանգնած է Մխիթար Սեբաստացին, որուն քով կան Պետրոս Թիֆլիսեցի և Պաշատուր Էրզրումցի վարդապետները իրենց ընձեռած գրական աշխատութիւններով :

Նկատի ունենալով սակայն որ ԺԼ. դարուն ալ մամուլը տակաւին մեծապէս կը ծառայէր կրօնական կարգ մը խնդիրներ կամ մոլեռանդութիւններ յարուցանելու, այնքան Կոստանդնուպոլսոյ որքան Վենետիկի մէջ, անչուշտ կ'ստիպուինք խորհիլ, թէ տպագրական արուեստը կապուած էր հայուն համար և չէր կրնար անոր լիառատ արդիւնք տալ :

«Եւ այսպէս ահա, սարերի և ձորերի տարբերութիւն չիկար Կոստանդնուպոլսոյ և Վենետիկի մէջ : Եւրոպան և Ասիան միացած են՝ Հայերին միամտան տաղտուկ, անմարս մտաւոր կերակուր տալու համար : Մխիթար Սեբաստացին թէեւ շատ փր ու եռանդոտ հրատարակիչ է, բայց Եւրոպացին նրա ուղարկած գրքերի և բոսֆորի ափերում յոյս տեսածների մէջ

չը գիտենք ի՞նչ հիմնական տարբերութիւն, ի՞նչ առաւելութիւն կարող են գտնել, եթէ ի հարկէ հաշուի չառնենք տպագրական արուեստի ներկայացրած տարբերութիւնը: Եթէ Ս. Ղազարի վանքը, Ադրիական ծովու մի կղզու վրայ գոյութիւն էր ստացել միմիայն աղօթագրքեր և Աստուածաբանական հատորների պաշարը մեզանում աստուարացնելու համար, կարելի էր և չուրախանալ որ նա կայ:»⁽¹⁾

Ս. Ղազարը և Մխիթարի միաբանութիւնը բոլորովին զուրկ կը մնային որ և է կարեւորութենէ, իբր հայկական լուսաւորութեան կեդրոններէն մէկը, եթէ իրենց տպագրական գործունէութիւնը շարունակէին այնպէս ինչպէս սկսան: Սակայն հետզհետէ Մխիթարեան մամուլը ձեռնարկեց տպագրական լիակատար գործերու, որպիսին է 1733ին հրատարակուած աստուածաշունչը, արդիւնք տպագրական արուեստի ամէն կատարելութիւններուն: 1749ին հրատարակուեցաւ «Պատմութիւն վարուց Գրիգորի Լուսաւորչին» գրական ճշմարիտ արժանիքներով գործը: Այս գործով կը սկսի նաև Մխիթարեաններու պատմագրական գործերու շարքը:

Նոյնպէս 1749ին Մխիթարեան մամուլէն լոյս տեսած է «Բառգիրք հայկազեան լեզուի» մեծ գործը որ ահագին նշանակութիւն ունի մեր գրականութեան մէջ: Մինչև և Հայկազեան բառգիրքի տպագրութիւնը գոյութիւն չունէր հայերէն լեզուի իսկական բառգիրք մը:

Այնքան մեծ էր արժէքը այս բառգիրքին և լայն հայ լեզուին համար տալիք բարիքը Մխիթարեան միաշունչութեան համար, որ անկից վերջ իրաւամբ Ս. Ղազարը նկատուեցաւ իբրև տէրը հայերէն լեզուի, ուրկէ ամէնքը կը ստանային իրենց ուղղութիւնը:

Մխիթար Արքայի կատարած երկու հսկայական գործերն են ուրեմն Աստուածաշունչի տպագրութեան և Հայկազեան բառգիրքի խնամտապատրաստութեան և տպագրութեան աշխատութիւնները: Միաբանութեան գործունէութիւնը հոս կանգ չառներ սակայն: «Մխիթարի՝ արքայութեան չրջանը դեռ սկզբնաւորութիւնն էր, զարգացման առաջին աստիճանը, սաղմնային դրութիւնը: Դա կէս դարի մի չրջան էր, Մխիթարի մահվանից յետոյ սկսվում է Միաբանութեան նոր, երկրորդ չրջանը, որ նոյնպէս կէս դար է շարունակվում.»⁽²⁾

ԺԸ. Դարու վերջին չրջանին և ԺԹ. դարու առաջին կէսին մասնաւանդ, կը տեսնենք գրական մեծագործութիւններ Ս. Ղազարու վանքէն և գրական մեծ համբաւներ որոնց ամէնքը իրենց թև ու թիկունք ունին Մխիթարեան մամուլը:

*
*
*

Հայը իր վերջին վեց հարիւր տարիներու տարագիր կեանքին մէջ, ընդհանուր պարզացումի տեսակէտով այ չունեցաւ միակ կեդրոն մը: Հայ-

(1) Ա՛՛0, հայկական տպագրութիւն հատ. Բ. էջ 192:

(2) Ա՛՛0, հայկական տպագրութիւն, հատ. Բ. էջ 220:

կական գաղթականութիւնները ամէն ուր որ գացին, հոն ուղեցին բողոքեցնել նաև հայ զարգացումը: Եւ այս ջանքերու շարքին մէջ, սպարանական գործունէութեան համար զգացուած մղումը ամէնէն ապահով միջոցն էր իրենց նպատակին հասնելու:

Եղած են հայկական գաղթականութիւններ, որոնք մանաւանդ սպառութեան պատմութեան տեսակէտով նշանաւոր հանդիսացած են: Ասոնցմէ ոմանք տեսանք արդէն և այդ կարգի ուրիշ մըն է նաև հնդկաստանի Հայ գաղթականութիւնը՝ որուն անունին կապուած է նաև առանձին սպարանական գործունէութիւն մը:

Առաջին Հնդկահայ սպարանը հիմնուած է Մաարասի մէջ 1772ին, Ծահիրեան անուն անձին ձեռքով, որ վաճառական մըն էր:

Ռուսաստանի մէջ առաջին Հայ սպարանը հաստատուած է Բեթերսպուրկի մէջ 1783ին, Ջուղայեցի հարուստ ազգայինի մը ջանքերով ու օժանդակութեամբ: Այս անձը եղած է Գրիգոր Խալաբարեանց, որ իր հրատարակած ժամագիրքին յիշատակարանին մէջ կը պատմէ թէ ինչպէս յաջողած է այդ սպարանը հիմնել Ռուսաց կայսրութեան մայրաքաղաքին մէջ:

Յետոյ այս սպարանը Բեթերսպուրկի առաջնորդին Յովսէփ Արղութեանց արքեպիսկոպոսի թեկադրութեամբ փոխադրուեցաւ նոր նախնական:

Արղութեանց Յովսէփ արքեպիսկոպոսէն ետքը հայ սպարան մը կը բացուի Մոսկուա, Լազարեան ճէմարանին մէջ 1829ին:

Ու այսպէս հետզհետէ Թէոդոսիայի, Թիֆլիսի, Շուշիի և այլ Կովկասի քաղաքներու մէջ հաստատուեցան սպարաններ և սկսան գրքեր ու թերթեր տպագրուիլ:

Տպարաններ տակաւ հիմնուած են Թուրքիոյ զանազան գաւառներուն մէջ: Կոստանդնուպոլիսը հայ սպարանական գործունէութեան տեսակէտով մնալով կեդրոն, սպարաններ ծայր տուած են նաև Երուսաղէմի, Արմաշի, Վարազի, Գլակի Վանուց մէջ, գլխաւորաբար կրօնական գիրքերու պէտքի մղումին ներքեւ:

Թուրքիոյ մէջ մայրաքաղաքէն վերջ, աւագ նշանակութիւն առած է Ջմիւռնիա հայ սպարանական պատմութեան տեսակէտով: Այսպէս առաջին հայ սպարանը սկսած է հոն գործել 1752ին նախաձեռնութեամբ Մարկոս բանասէրին: Ասկից վերջ, ԺԼ. դարու վերջերուն և ԺԹ. դարու ընթացքին հետզհետէ հաստատուեցան նորանոր հայ սպարաններ, մինչև 1846 թուականը, ուր աճուկի հրդեհ մը ամբողջ քաղաքը գրեթէ մոխիր դարձուցած է:

Ջմիւռնիոյ իբր նաւահանգիստ ունեցած կարեւոր գիրքը, չէր կրնար աննկատ թողուիլ և այդ հրդեհին աւերումներէն քաղաքը նորէն վերականգնեցաւ, քիչ ատենի մէջ, աւելի գեղեցիկ և աւելի բարգաւաճ:

Քաղաքին հրդեհէն վերջ վերականգնումի շրջանին էր որ հիմնուած է Տէտէեան եղբարց սպարանը, որ բաղդատմամբ իր նախընթացներուն, աւելի երկարատեւ և աւելի բազմադիւն գործունէութիւն մը ունեցած է:

Այսպէս կը տեսնենք թէ Հայը արդէն քաղաքակրթութիւն մը ունեցող և ա՛յլ աւելի քաղաքակրթուելու ատանկ տարր, անհաղորդ չէ մնացած տպագրութեան գիւտին, և նոյնիսկ ժ.Ձ. դարուն սկիզբը, ուր արիւն արցունքով չաղուուած էր իր կեանքը, սիրտը ունեցած է, արցունքներու մէջէ իր աչքերը դէպ ի յայտ հորիզոններ սեւեւելու: Ինչ որ ալ ըլլան հայուն անհատական թէ հաւաքական թերութիւնները, ան անհատաբար թէ հաւաքաբար միշտ լուսաւորութեան ճամբուն ճամբորդը եղած է: Արեւելիքի մէջ նոյն իսկ չափէն աւելի արեւմուտքցի, արեւմուտքի արդիւնքներուն առաջին գնահատողներէն եղած է. և այս պարագան չափազանց տառապեցուցած է զինքը, քանի որ իր՝ ճիշդ ա՛յդ յատկութեան համար շատեր խեղճու սկսած են նայիլ իրեն:

Տոկուն ցեղ մը, որ տեւելու համար ամէնէն կորովի ջանքերը կրցած է ասպարէզ բերել, հայը լուսաւորութեան ճամբուն մէջ, իր բոլոր ստացուածքները ձեռք բերած է թիղ առ թիղ պայքարներով, անլուր անձնագոհութիւններով և տոկուն անհատականութեամբ: Հայկական տպագրութեան չորս հարիւրամեակի սա պահը առիթ մըն էր, հաստատելու այս ճշմարտութիւնը նաև իր տպարանական գործունէութեան մէջ:

Սա էջերուն մէջ չենք ներկայացուցած բոլոր պարագաներն ու մանրամասնութիւնները անհատական այն անպատում տքնութիւններուն, որոնց շնորհիւ միայն Հայը այսօր տպարանական չորս հարիւր տարուան գործունէութիւն մը ունի: Պատիւ իրեն, այս իրողութիւնը: Ա՛յ բաւական է, որքան ամէն Հայ հրապարակագիր, իր կոչումին իրը աւագ պարտականութիւն նկատած է ձաղկել այս բազմաշարչար ցեղին թերութիւնները: Ի՛նչ մըն ալ անդրադառնանք այն արժէքաւոր բանին զոր այս ցեղը բրած է ու կրնայ ընել:

Հայը, կարելի է ըսել բնագրական պատկառանք մը, պաշտում մը ունեցած է գրքին համար, և այս այն ատեններուն, երբ գիրքը տակաւին քիչ մը սատանայական բան մը կը համարուէր, իր գանուած միջավայրին մէջ ընդհանրապէս: Իր զաւակները շատ տառապած են գրքին համար ու գիրքով ու մինչեւ այսօր տակաւին կը տառապին:

Եւ գրքի սա չորս հարիւրամեայ տարեդարձի տօնի նախօրեակին, սա զուտ աղքային զարգացողական պահուն, ինչ աւելի բաղձալի պիտի ըլլար, քան զարթնումը համազգային, համհայկական պահանջներու, ետ ձգելով բոլոր ծայրաչիղութիւնները, ամէն հատուածներու:

Յառաջիկայ աշնան, շնորհաւորելի հանգուցութիւնով մը, ձեռնարկներ եղած են, ամենափայլուն հանգիստութիւններով տօնելու հայ տպագրութեան չորսհարիւրամեայ տարեդարձը թէ՛ արեւմտեան և թէ՛ արեւելեան հայկական մեծ հատուածներու մէջ միաժամանակ: Հայ գրքի տօնն է այս, գերազանցապէս, հայ մտքին, հայ գաղափարին ու նաև հայ տառապանքին, քանի որ Հայը արեւելիքի մէջ կարի տառապած է, գաղափարի նուիրուելու իր ընդունակութեամբ:

Գաղափարի տօնի սա պահը, ամէնէն յարմար առիթն է թէ՛ արեւելեան և թէ՛ արեւմտեան հայկական հատուածներու մէջ գաղափարային

կորովի թռիչք մը ցոյց տալու, իրար բերելու համար բոլոր խտրական բաժանումները, իրարու ձեռք երկարել տալու համար բոլոր պատակած մասերուն, արդար ըլլալու համար գրքի ներկայ տօնին հանդէպ :

Տօնը գրքինն է, այսինքն ընդհանուր գաղափարի մը և ոչ թէ մասնաւոր համոզումներու տեսակի մը : Ի՞նչ բան կայ աւելի բարեպատեհ քան ներկայ առիթը, ազգովին արտայայտուելու համար, ամէն բանէ առաջ իբր հայ և տօնելու հայ գիրքը իբր այն :

ՈՍՏԱՆ պիտի ուղէր հաղարապատկուիլ, քիւրապատկուիլ, խորտակելով ամէն հատուածական, կուսակցական թոււորներ, խօսելու առհասարակ ամէն Հայու սրտին, տաքցնելու զայն օրուան տօնին համար, և հայ գրքին չուրջ գոնէ ըսել տալու բոլոր հայ բերաններուն, ԵՂՅԱՅՐ ԵՆՔ ՄԵՆՔ, ՈՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՄԲ ԷՒՆՔ ԲԱՓՆՈՒՄՍ : Հայ գրքի տօնը ամէն Հայու է հաւասարապէս, քանի որ հայ գրքի աշխատութիւններուն նուիրուած են հաւասարապէս ամէն համոզումի և ամէն տեսակ ընդունակութիւններու տէր Հայեր : Ու եթէ գտնուին տակաւին հանրային կարծիքի առաջնորդներ կամ հանրային գործերու վարիչներ, որոնք չուզեն գրքի տօնը օգտագործել սրբողած եղբայրներու ձեռքերը բռնելով իրարու մեկնելու, իրենց վրայ թերեւս ծանրանայ սա անբաստատանութիւնը թէ, եղբայրներու իրերամերժութեան, ասելութեան մէջ կ'ապահովեն իրենց մասնաւոր դիտաւորութիւններ :

Մենք համոզուած ենք որ կան գերագոյն պահեր, որոնցմէ մէկն է ներկան, ուր մասնաւոր անհատներ, ո՛վ որ ալ ըլլան և ինչ որ ալ ըլլան, պէտք է որ հրաժարին իրենց մասնաւոր դիտաւորութիւններէն, սպասարկելու ընդհանուրին, ապրելու ազգովին, եթէ ոչ մէկ միտք, բայց գոնէ մէկ սիրտ : Հայը իբր անհատ ինչ որ ալ խորհեցաւ, միշտ իբր մասը ազգային ամբողջին, միշտ նոյն բախտը ունեցաւ, նոյն ցաւերը : Այսօր ալ Հայը, իբր անհատ ինչ որ ալ խորհի, գրքի սա նուիրական տօնի պահուն, նոյն սիրտը, նոյն զգացումները երեւան պէտք է բերէ :

*
*
*

Ակնկալելով որ Թուրքիոյ Հայերն ալ, կեդրոնական ազգային վարչական իշխանութեան առաջնութեամբ և իրենց բոլոր քաղաքական մասերովն ու կրօնական յարանուանութիւններով պիտի կաղձակերպուին, երթալ միանալու համարմեր Ռուսահայ եղբայրներուն ազգային ինքնագիտակցութեան զեղումի մը մէջ, որ շատ կազդուրիչ կրնայ ըլլալ, տօնելու մեր ցեղին քաղաքակրթական ընդունակութեան մէկ գեղեցիկ դրուագը, մենք ամէնէն աւելի կը մղուինք մատնանիչ ընելու պարագայ մը, որով միայն կատարելի հանդիսութիւնները իսկական, չօչափելի արժէք մը կը ստանան :

Ամէն յորելինական հանդիսութիւն, որքան որ հուշակումն է անցեալ արժէքի մը, բայց նոյնքան պէտք է ըլլայ ձգտում մը, բաղձանք մը ապագային մէջ ստացուելիք արժէքի մը համար : Հայ տաղաբուրթեան

չորհարիւրամեայ տարեդարձին տօնախմբութիւնը անշուշտ ազգային գիտակցութեան արտայայտութիւնը և այդ դատին համար տառապած ազգային անհատներու հանդէպ ազգովին երախտագիտութիւն մըն է: Բայց չէ՞ մի որ համայնք մը անցեալին համար չսպրի որ և ապագան ունի իրեն իր վախճան:

Արդ, ներկայ չորհարիւրամեակի առիթով ալ, հարկ է ազգովին նկատողութեան առնել թէ ի՞նչպէս չորս հարիւր տարուան գրքի գործունէութիւնը մեր նախահայրերուն, կրնանք շարունակել նոր արարքով մը որ պատկուամը ըլլայ մինչեւ այսօրուան կատարուածներուն:

Ներկայ չորհարիւրամեակը հայ գրքի տօնն է: Ի՞նչ պէտք է ըլլայ սակայն բաժինը հայ գրքի հեղինակին, զոր ան ստանայ ներկայ հանդիսութիւններու առթիւ: Ամէնուն յայտնի իրողութիւն մըն է, որ հայ գրքի հեղինակը շատ է տառապեր այս ազգին մէջ: Հայ հեղինակը ու հայ գրագէտը, ինքնակամ մարտիրոսագրուողի տիպարը եղած են մեր մէջ երկար ատեն: Բնականաբար ցեղի մը հիմնական դարգացումին ի նպաստ մեկնուող պարագայ մը չէ ասիկա: Այսօր դէպի լաւը շատ մը փոփոխութիւններ կան հայ գրագէտին և հայ գրքի հեղինակի վիճակին մէջ, մանաւանդ երբ խնդիրը մեր Ռուսահայ եղբայրներուն մասին է:

ՈՍՏԱՆ պիտի փափաքէր որ հայ գրքի ներկայ տօնը ըլլայ գեղեցիկ առիթ մը բարոճքելու համար հայ հեղինակին նիւթական վիճակը, ասով տալու համար իրեն կարելիութիւններ մտաւորապէս ալ աւելի արդիւնաւոր դառնալու:

Ի՞նչ աւելի յարմար հայ գրքի տօնին առթիւ, քան կազմութիւնը դրամագլուխի մը, ապահովելու համար հրատարակութիւնը ըտր ինքնագիր հայերէն աշխատութեանց, որոնք ինչ մասնագիտութեան ալ պատկանին, ներքին, հիմնական, անվիճելի արժանաւորութիւն մը կը ներկայացնեն: Հայ հեղինակը, հայ գրքի աշխատաւորը իրապէս կը կարօտի նմանօրինակ հաստատութեան մը, որ խտիր չպիտի դնէր ոչ աշխատութեան ուղղութեան տեսակին, ոչ հեղինակին յարանուանութեան և ոչ ալ աշխարհագրական որ հատուածին պատկանելուն, բաւական է որ ներկայացուած աշխատութիւնը ունենար իր տեսակին մէջ անվիճելի արժանիք մը: Եթէ յառաջիկայ չորս հարիւրամեայ հայ տպագրութեան տարեդարձը միջոց մը ըլլար այդ դրամագլուխը գոյացնելու, ամէնէն արժէքաւոր և երկարաշունչ աշխատութիւնները, որոնք փոչինքուստակ կը հեծեն հասարակօց ստացուածքը պիտի դառնային, և միւս կողմէ հեղինակներ պիտի մղուէին իրենց մտովի միայն ծրագրած մեծ աշխատութիւնները ի գլուխ հանելու, ապահով ըլլալով որ անոնք դարակներու անկիւնը չպիտի ցնցոտին:

Հաւատացած այս տեսակ հաստատութեան մը անհրաժեշտութեան, և անոր մեր համայնքին մատուցանելիք մտաւորական աճագին նպաստին, կ'առաջարկենք որ առաջ կազմակերպել հանդիսութեանց ընդհանուր կեդրոնական յանձնաժողովը, որ տօնական կարգերը որոշելէ զատ, մանաւանդ նախաձեռնարկը ըլլայ պատրաստելու Հայ տպագրութեան Չորհարիւրամեակի տոմսիկներ:

Այս տոմսիկները, տրամադրելի բոլոր այն տեղերը ուր Հայ սիրտը կը տրոփէ և Հայ լեզուն կը հնչէ, յորելլիսական հանդիսութեանց օրը պէտք է բաշխուին առհասարակ ամէն հայու, փոխարէն ստացուելով ամենադոյզն նիքէլ կամ պղինձ դրամէն մինչև մեծագումար չէքերը դրամատուններու վրայ իրր նուէր: Ասով անհաւատալի բլլալու աստիճան մեծ գումար մը կրնայ գոյանալ, ու այդ գումարին մասնակցած կ'ըլլայ ընդհանուր հայութիւնը իր բոլոր հասակներով և դասակարգերով:

Հայ ժողովուրդը իր գոյութեան հետ առընչութիւն ունեցող ամէն ձեռնարկներու մէջ միշտ բերած է իր օժանդակութիւնը լիարուսն, խընդիրը անկից ուզել գիտնալն է:

Մենք պիտի փափաքէինք որ ա'լ պահը եկած նկատուէր, քիչ մը շարժելու, մէկ կողմ դրուէին բոլոր նկատումները և անձնական դաւերն ու մեքենայութիւնները, և հանուր հայ ժողովուրդին համար անխտիր մէկ նկատուած հայ գրքի տօնին շուրջը հաւաքուէին բոլոր մարմիններն ու կուսակցութիւնները, բոլոր գաղափարային դասակարգերը և յարանուսնութիւնները, վերջապէս բոլոր հայ հատուածները մեծ ու փոքր, արեւելքի և արեւմուտքի մէջ, և յաջողէին կազմել կեդրոնական յանձնախումբ մը, իրենք բլլալով անոր օղակները իրենց միջավայրերուն մէջ, ճշդուէր վերջապէս տօնախմբութեան օրը հանուր հայութեան համար, և նոյն այդ օրը, մէկ զսպանակէ լարուածի պէս ամէն շրջանակի մէջ, տեղական յանձնախումբերու կարգադրութեամբ տօնուէր Չորս հարիւրամեակը, թող այդ հանդիսութիւններուն մէջ իրենց տեղը ունենային, արտայայտուէին ամէնքն ալ, կղերամիտն ու եկեղեցականը, աշխարհականն ու ազատախոնը, քանի որ գիրքը ամէնունն է և գրքի տօնը ամէնունը պէտք է բլլայ:

Դասակարգային, գաղափարային ինչ խտիրներ են, որոնք ի ժամու և ի տարածամու կուզան այսպէս գլուխ ցցել հոն, ուր երբէք իրենց տեղը չէ:

Ո'ր ազգին մէջ ուր փցուն կիրքեր և դատապարտելի անձնական հաշիւներ չի կան, ընդհանուր ազգային զարգացողական տօնախմբութեան, այսքան հեռ ու նախանձ, այսքան ցաւ ու որոգայթ ի հանդէս կը բերուին զիրար չեղոքացնելու, զիրար անուանարկելու և այսպէսով զեղեցիկ ձեռնարկ մը վիժեցնելու համար:

Սահակ Մեսրոպի տօնը, Վարդանանց տօնը, կամ ամէն՝ հանուր ազգին պատկանած հանդիսութիւն կրնա՞յ մենաշնորճ նկատուիլ այս կամ այն դասակարգին, այս կամ այն գաղափարային ուղղութիւն նուիրուած խմբակցութեան: Վերոյիշեալ տօները ամէնուն համար են, և կը տօնուին ամէնուն կողմէ, հոգ չէ թէ իւրաքանչիւր ոք իր ըմբռնած եղանակով տօնէ:

Արդ, ինչ տարբերութիւն ունի ներկայ տօնն ալ վերիններէն: Ուրեմն, ինչո՞ւ սպառում այսքան կորովի, տօնը վերապահելու միակ հասուածի մը, միակ խմբակցութեան մը, միակ հաստատութեան մը:

Ինչ վլլուկներ են սա կովկասի մէջ, տօնը նկատելու ազատական

ներու կամ ըսենք պահպանողականներու վերապահուած բան մը . ինչ տգեղ բարքերու յայտնութիւն մըն է Պոլսոյ մէջ , որ հայ գրքի տօնին շուրջ մեծ-աղայի , երիտասարդի , կուսակցականի , չեզոքի , ազատականի և պահպանողականի խնդիրներ յարուցուին :

Այսքան խտրականութիւն յանուն գաղափարային ուղղութեան , ստիպուած ենք ըսել թէ կ'ենթադրէ դժբախտարար գաղափարի սնանկութիւն , քանի որ այս բարքերը անձնականութիւններով միայն ուսած և անձերով միայն զբաղող միջավայրի բարքեր են :

Մենք միշտ դատազարտած ու վնասակար նկատած ենք մեր ազգին համար գաղափարային կամ կուսակցական անձկամտութիւնները , որոնք երբէք չեն կրնար ճշմարիտ ըլլալ և արդիւնք տալ : Հայ գրքի տօնը հասարակաց ստացուածք մը , և հասարակութիւնը իրաւունք ունի իր բոլոր խայտաբղէտ այլազանութեամբ կուսակցութիւններու և հատուածներու , յարանուանութիւններու և դասակարգերու , ուզել արտայայտուիլ այդ տօնին մէջ : Արդեօք եկեղեցականը պիտի կարենա՞ր աշխարհականին , ազատականը պահպանողականին Հայ ըլլալը մերժել :

Երբեմն , մենք միշտ ապաւինած , հայ ցեղին , իր սազնապի վերջին պահուն երեւան բերած ողջմտութեան և յայնախոտութեան , լաւատես ենք տակաւին , և կը յուսանք թէ վայելուչ հանդիսութիւններով և հանուր ազգին բոլոր հասուածներուն կողմէ պիտի տօնուի հայ գրքի տօնը , սրբատառուչ ու պատկառոտ , մանաւանդ կարելի պիտի ըլլայ տօնախմբութեան օրը հրապարակ հանել ամէն հայ գտնուած տեղւոյ մէջ , մեր աւաջարկած տոմսիկները , որ ամէն Հայ առնէ անոնցմէ , մասնակցելու համար Հայ գրքի պաշտպանութեան սահմանուելիք դրամագլուխին , հոգ չէ թէ իր բերելիք բաժինը ըլլար նիքէլ դրամ կամ կոպէկ : Կաթիլներէն կը կազմուին յաճախ մեծ հոսանքները , աւաղի պղտիկ հատիկներէն կը ձեւանան լիւնները :

Կը սպասենք Հայուն յատուկ մետասաներորդ ժամու ողջմտութենէն , քանի դեռ չէ հնչած երկոտասաներորդ ժամը , չի յամառիլ ցարդ եղած սխալներու մէջ , առանց երկար ձեւակերպութիւններու կազմակերպուիլ , հոչակել անվերադառնալի կերպով տօնախմբութեան օրը ընդհանուր Հայութեան համար , և սղգը իր բոլոր մասերով , ջանալ արդիւնաւոր դարձնել այդ օրը :

Եթէ այս աղգը գրքի տօնը չի կարենայ տօնել , և այդ օրը չի յաջողցնէ Հայ գրքի պաշտպանութեան ձեռնարկը , իրա՛ւ պէտք է յոռետես ըլլալ վաղուան համար :

Գիրքը իմաստութեան խորհրդանշանն է , և չի կարենալ տօնել գիրքի տօնը , երբէք չի նշանակէր իմաստութիւն :